

AHMED YESEVİ ETKİSİYLE YAZILAN İKİ YUSUF U ZÜLEYHA

Prof. Dr. Gönül AYAN*

Bilindiği gibi, Yûsuf u Züleyhâ hikâyesinin esasına dair belirtiler, tarihin ilk çağlarına kadar uzanmaktadır. Mısır hiyerogliflerinin okunmasıyla ortaya çıkan bilgilerden “İki Kardeş” masalındaki küçük kardeşin bahtsız serüveninin Yûsuf’un başına gelenlerle bağdaştırırlar bulunduğu gibi, halk hikâyelerinden “Telli Top”ta kardeşlerinin hasedini mûcip olan küçük kızın bahtsızlığını Yûsuf’un bahtsızlığı ile benzer görenler ve kaynak gösterenler mevcuttur.¹

Yûsuf hikâyesi, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat ve İncil)’te yer almakla beraber, Kur’ân-ı Kerîm’de, “Ahsenü’l-Kasas” (kıssaların en güzeli) olarak vasıflandırılmaktadır. Yine Yûsuf, tek başına bir sûreye isim olurken, aynı zamanda başka sûrelerde bâzı âyetlerle de bu kıssaya telmihler yapılır. Avrupalı müsteşrikler, Kur’ân-ı Kerîm rivayetini bir hikâye olarak telakkî etmezler.² Zâten Kur’ân-ı Kerîm’de gâye, hikâyecilik değil, müşahhas bir örnekle, insanlara doğru yolu gösterip dünya ve âhiret saadetlerini temin etmektir. Bu maksatla, sadece Yûsuf’un değil, diğer peygamberlerin de menakıbı, muntazam bir hikâye olarak ele alınmamıştır.

Batı âlimlerinden Renan, Tevrat’taki hikâyeyi tarih kabul etmez. “Tevrât, Arapların Kitâbü’l-Egânî’sine benzer. Sergüzeştlerin yaşanılan hayatla ilgisi yoktur. Yûsuf u Züleyhâ, sadece en eski, belki bu ana kadar hiç

* S.Ü. Eğitim Fak. Öğr. Üyesi.

¹ Ahmed Ziya, Yûsuf u Züleyha, İstanbul Üniversitesi Edebiyatı Fakültesi Mezuniyet Tezi, İstanbul 1930.

Maspero, Histoire Ancienne Des Peuples De L’Orient, Paris 1905

Charles F. Jean, Le Milleu Biblique Avant Jesus Christ, Vol. 2, Paris 1942.

² Renan Ernest, Histoire Du Peuple D’Israel, Paris 1887.

eskimemiş romandır.” der.³

Batı kültüründe yer alan bu hikâyede Zelihâ'ya ya hiç yer verilmemiş veya sönük kalmıştır. Doğuda Zelihâ'ya daha fazla özen gösterilmiştir. Arap masallarında bu sîmâyâ tarihî bir veche verilip Kutayfer'in karısı olarak sembolize edilmiştir.

Yûsuf u Züleyhâ kıssası İslâm'ın bütün yörelerinde müsbet bir şekilde rağbet görmüş, tavsiye edilmiş, buna telmihlerde bulunulmuş; her zümreden halkın gerek dinî, gerek ahlâkî, gerek kültür yönünden eğitilmesi için tekrar tekrar kaleme alınmıştır. Böylece sadece Türk Edebiyatında sayısı 50'yi geçen Yûsuf u Züleyhâlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca hiçbir şair bu kıssayı yazdığı şiirlerde bir mazmûn olarak kullanmayı da ihmal etmemiştir. Yûsuf kıssasını, mazmun olarak kullanırken dahi, tefsir dışına çıkmamaya özen göstermişlerdir. Yazdığı Yûsuf u Züleyhâ mesnevisinde, tefsir dışına çıkan da Likâî'de olduğu gibi, eseri yakılarak cezalandırılmıştır.⁴

Yûsuf u Züleyhâ kıssasını, Genceli Nizâmî ele alıp bir mesnevi haline getirmediği için olacak, eser son şeklini alamamıştır.⁵ Yani islâmiyetten önceki beşerî şekil, İslâmiyet'le Yûsuf'taki peygamberlik, Züleyhâdaki beşerîlik; tasavvuf akımları içerisinde, Yûsuf'taki mutlak güzellik emâreleri, Züleyhâ'nın mahlûkun hâlîka yükselmesi için sarf ettiği gayretin sembolü oluşları, birbirleriyle imtizac edememişlerdir. Fakat bu kıssa, İslâm âlemindeki ehemmiyetini hiç kaybetmemiştir. Bu kıssa ile ilgili âyetler ve hadisler de, kıssanın önemini arttıran başlıca etkenlerdir. Meselâ: Yûsuf Sûresinin 7. âyeti (Lekad kâne fî-Yûsufe ve ihvetihî âyâtün li's-sâilîn), meâlen: Yûsuf ve kardeşlerinin kıssalarında, onu soranlar için bir takım ibretler vardır. Tefsirlerde bu âyet; “mahzûnlara ferahlık, gâfillere nasihat, müminlere şâdîlik ve sevinç vardır. Bunun okunması, Allâh'a tevekkülü artırır. Kazâ ve kadere olan imanı kuvvetlendirir. Sadakati tavsiye eder. Kötülüklere, insânî davranışı emreder... şeklinde açıklanmaktadır.

Büyük bir mutasavvıf ve İslâma yeni ısınan Türk boylarını, Allah

³ _____, Etudes D'histoire Religieuse. Paris, 1880.

⁴ Latîfî, Tezkire-i Latîfî, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1314.

⁵ Köprülü Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1980.

Fuad Köprülü, Nizâmî'nin Yûsuf u Züleyhâ yazdığını belirtiyorsa da, Nizâmî'nin böyle bir eseri ele geçmemiştir.

ve Peygamber yoluna sevk etmeye çalışan Hoca Ahmet Yesevî, İslâmî mânâda bir manevî cihangirdir. Tekke yoluyla Müslümanlığı en geniş şekilde, Türkler arasında yayan ve Dîvânü Lügâti't-Türk geleneğinden geldiği ve Yûnus Emre'ye ulaştığı bilinen Orta Asya Türklüğünü Anadolu'ya, destânî hikâyelerle aktaran Ahmed Yesevî Yûsuf kıssasını, "Hikmet"lerinde bir mazmûn olarak kullanmış ve fikirlerini, duygularını bu kıssanın mânâ gücüyle güçlendirmiştir. Cenab-ı Hakk'a ulaşmada: Bugünkü Türkçeyle:

Yûnus gibi deniz içinde balık olsam
Yûsuf gibi kuyu içinde vatan tutsam
Yâkûb gibi Yûsuf için çok ağlasam
Bu iş ile Yâ Rab seni bulur muyum?

diye seslenirken, gurur konusunda da Yûsuf'un hayat hikâyesinin bir motifi, O'na önderlik eder:

İnsan odur fakir olup yolda yatsa
Toprak gibi âlem halkı basıp geçse
Yûsuf gibi kardeşi köle diye satsa
Kulun kulu, o kul neye gururlansın?⁶

Yûsuf u Züleyhâ kıssası, şu âna kadar ortaya konulan bilgilere göre, ilk defa Türk Edebiyatı'nda bir manzûme olarak Ali adlı Hârezmli bir Yesevî dervişi tarafından kaleme alınmıştır. Hece vezni ve dördlüklerle yazılmıştır. Dördlüklerin sayısı 1000 civarındadır. Bunun üzerinde yerli ve yabancı müsteşrikler, dil ve edebiyat yönünden önemli araştırmalar yapmışlardır.⁷

⁶ ERASLAN, Kemal, Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler, Ankara, 1983.

⁷ HOUSTMA, ZOMG, 1889; BROCKELMANN, Ali's Kısası-i Yûsuf der Alteste ver laurer des Osmanischen Literatur, Berlin 1917; Ahmet CAFEROĞLU, Türk Tarihi Notları, I. Bölüm İstanbul 1943; Saadet ÇAĞATAY, Türk Lehceleri Örnekleri, Ankara 1963; KÖPRÜLÜ, Fuat, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1966; KOCATÜRK, Vasfi Mahir, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1964;

Yesevî Dervişi olan Ali, bu meşhur aşk hikâyesini, Acem şâirleri tarafından işlenip hazırlanan kadro içinde değil de, tamamıyla Kur'ân-ı Kerîm haberlerine uygun şekilde yazmıştır. Eser, dil bakımından hem Hakaniyye Türkçesine, hem de Oğuz-Kıpçak lehcelerine âit hususiyetleri ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bu eseri, Moğol istilâsından evvelki Hârezm Edebiyatı mahsullerinden saymak daha doğru olur.⁸

Kıssanın sonunda Ali,

Beni Koşan (?) za'îf bende adı 'Alî
Yigirmi dört rakam içre saldı bildi
Yarlıkagıl Yâ Rahîm ol hatâ kuli
Rahmetindin mihribanlık umar emdi

şeklinde ismini zikreder. (Koşan kelimesi üzerinde durmak gerekir. Koşan: bu işe sevk ve teşvik eden mânâsında düşünülebileceği gibi; beni ile beraber ele alındığı takdirde ise “Benî Kuşan” (Yâni: Kuşan oğulları) za'îf bende 'Alî, diye de yorumlanabilir) Ali, eserinin yazıldığı tarihi ise:

Mevlâdın meded nusret yitüzündin
Receb ay calab otuzundın
Târihnin altı yüz otuzundın
Bu za'îf bu kitabını düzdi emdi

şeklinde Recep ayının otuzunda ve H. 630 (M. 1233) tarihinde (30 Receb 630 H.) tamamlandığını bildirmektedir.

Eser, başta sona kadar Alî'nin “rubâ'î” adını verdiği kıt'alarla düzenlenmiş olmakla beraber, her kıt'anın ilk üç mısırâı, kâfiye bakımından ekseriya düzgün gibidir. Dördüncü mısırâlarda “imdi=emdi” kelimesi tekrar edilerek, geleneksel nazım şeklini hatırlatıp hikâye üslûbuna birlik ve canlılık sağlıyor. Diğer üç mısradaki kâfiyelerde de serbest ve tabî bir şekilde davranarak, eski nazım şekline bağlı kalıp fazla titiz davranmıyor. Tabî düşüğe tam ve kuvvetli kâfiyeler kullanmakla beraber, ses birliğinin

⁸ ÇAĞATAY, Saadet, Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara 1977.

mutlaka aynı vokallerle sağlanmasını şart kabul etmiyor ve bazan kâfiye sayılmayacak basit benzeyişlerle de yetiniyor.⁹ Ali bu hikâyeyi 12'li (4+4+4=12) hece vezniyle yazmakla beraber, yer yer 7+4=11, 6+4=10 heceli mısralar da yazmıştır. Bazan 4+4+5=13 hecelilere de rastlanmaktadır. Bu Eski Türk nazmında görülen bir vezin müsamahasıdır. Bu yazmada güçlüğü okunuşta monotonluğu gidererek, esere bir serbestlik ve bir tabîlik sağlamıştır.

Elimizde bulunan ikinci Yûsuf u Züleyhâ da dördlüklerle ve hece veziniyle yazılmıştır. H. 1235 (M. 1819) tarihinde Dimetoka'da Ehad oğullarından Seyyid Ahmed bin Ömer tarafından istinsah edilip merhum Raif YELKENCI'nin Prof. Dr. İsmail Hikmet ERTAYLAN'a verdiği nüshadır. Bu eser, "Kırım Manzûmesinin Eski Osmanlı tercümesi" adıyla tavsif edilmiştir.¹⁰ Yazma, 105 yapaktır. Her sahifede çift sütun üzerine 13 satır vardır. Buna göre, 1340 kadar dördlükten ibarettir. Yazı harekeli nesihdir. Eserin başı: (Besmele'den sonra)

Bir söze başlayalım
Evvelin Allâh deyü
Hem 'inâyet ol ide
Fazl-ı Bismillâh deyü (1b)

Sonu: Maksûdı vardur anın
Dileği bu gönlinin
Allâh vere diyenin
'Ömrin ziyâde kılı (105b)

Görüldüğü üzere 7 heceli dördlüklerle yazılmıştır. Dördlüklerin son mısralarındaki kafiye u ve ü şeklindedir. Bâzan yarım, bâzan tam ve bâzan da zengin kafiye yakalanmıştır. Birinci Yûsuf u Züleyhâ'ya nazaran teknik daha oturmuştur. Eserin esası, Kırımlı Mahmûd'a aittir. Bunu şu dördlüklerden anlıyoruz:

⁹ Şeyh Muhsin Fânî, Mahdum Kulu Dîvânı, İstanbul 1340.

¹⁰ ERTAYLAN, İsmail Hikmet, Yûsuf ile Züleyhâ, İstanbul, 1960.

Bu kıssa bunda dindi
Kırımlı Mahmûd öldi
Kalanın diyemedi
Yârenlere bildirü (104b)

Devamla:

Mahmûdı öldi dimen
Hem du'âdan unutmân
Günâhın Hakdan dilen
Cümlemizi 'afv olu (105a)

Kırımlı Mahmud ile Ali aynı yüzyıllarda yaşamış olmalıdırlar. Ali'nin eserini yazdığı tarih bellidir. Bu tarihten önce yani Moğollardan önce Kırım'da Müslüman yoktur. Ali'nin eseri nasıl orijinalse Mahmud'un eseri de aynı orijinalliğe sahiptir.

Ali ile Mahmut birbirlerinin eserlerinden habersizdirler. Fakat her ikisinde de islamî propaganda gayesi güdülmüştür. Yalnız Ali'nin Yusuf u Züleyha'sının dil özelliği bozulmadan günümüze kadar gelebildiği halde Kırımlı Mahmud'unki bundan mahrum kalmıştır. Haliloğlu Ali tarafından "Türkî Dile" çevrildiği bilinen Yusuf u Züleyha'nın bu çevirisinin "Eski Anadolu Türkçesi"nin hakim olduğu XIII-XV yy'lar arasında yapıldığını eserin günümüze ulaşan yazmasındaki dil hususiyetlerinden öğreniyoruz. Haliloğlu Ali, Mahmud'un Kırım lehçesinde yazılmış Yusuf u Züleyha'sını Eski Anadolu Türkçesine çevirmiştir. Gerçi elimizde bulunan yazmanın müstensihî yaşadığı devrin dil hususiyetlerini esere aktarmıştır. Bu da eserin Eski Anadolu Türkçesine ait orijinalliğini bozmuştur. Fakat eserin bazı dil özellikleri müstensihînin kendi düşüncesini aşarak tarihî özelliğini muhafaza etmiştir. Bunlardan bazıları; Gerundium olarak kullanılan -uban -üben, -u -ü, Emir sıgasının II. tekil şahsında -gıl -gil, Fiil çekimlerinin II. çoğul şahsında -siz, -sız gibi yapım ve çekim eklerinin, Ayıt-, Kuç-, İltür-, Tapu kıl-, Ağ-, gibi arkaik kelimelerin günümüze kadar gelen metinde bulunuşu bu düşüncemizin doğruluğunu isbat etmektedir.

Kırımlı Mahmud'un eserini "Türkî Dile" çeviren Haliloğlu Ali, çok kabiliyetli, eli yedi divan yazabilecek derecede güçlü kalem sahibidir.

Ol Haliloğlu Ali
Yedi dîvândur eli
Ol düzdi Türkî dili
Dost dilinden döndürü (105)

Mahmud'un eserini Türkçeye terceme ederken de bu ustalığını göstermiş olmalıdır. Sadece orijinallik Mahmud'un eserinde değil onu Türkçeye başarılı bir şekilde çeviren Haliloğlu Ali'nin güçlü kaleminde de mevcuttur.

Yalnız bu konular üzerinde durulmadığı için olacak Ali ile Haliloğlu Ali birbirine karıştırılmaktadır.¹¹

Gerek Ali'nin ve gerekse Mahmud'un (Haliloğlu Ali Tercemesi) Yusuf u Züleyhalarında destanî dil sağlamdır. Bu iki eser de duygu, düşünce ve teknik yönden Ahmed Yesevî "Hikmet"lerinin devamı durumundadır. Yesevî Hikmetleri; heceyle yazılmış, dört mısralık ve son mısraları birbirleriyle ilgili muhtelif kıtalardan ibarettir. Hikmetler, dinî ve ahlâkî öğütlerden, menkıbe ve hikayelerden, tarikat usûl ve âdâbına ait öğretici manzumelerden meydana gelmiştir.

Bu durum, "hikmet"lerin, tek başına okunmaktan ziyade, belki de dinî toplantılarda, hep birlikte okunmak üzere yazıldığını göstermektedir. İşte elimizdeki bu iki Yûsuf u Züleyhâda da bu tekke geleneği söz konusu olmalıdır. Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde görülen iki esaslı unsur, bu Yûsuf u Züleyhâlarda da mevcuttur. A) İslâmî unsur, B) Millî unsur, yani eski halk edebiyatından gelen unsur.

Tekkelerde, zikir meclislerinde sadece hikmetler okunmamıştır. Kanaatimizce dinî kıssalar, dinî hikâyeler de okunmuş olmalıdır. Bunların içinde, Yûsuf u Züleyhâ kıssasının ayrı bir önemi vardır. Çünkü bu kıssayı yazmak, okumak ve üzerinde çalışmak kutsal bir esasa dayandığından, Ahmed Yesevî'nin müridleri olmaları muhtemel bulunan Kırımlı Mahmûd

¹¹ KURNAZ, Cemal. Klasik Türk Musikîsi Bestekârlarında Hece vezniyle Şiir Yazma Eğilimi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi I. Erzurum 1993.

ile Ali'nin, Şeyhlerinin düşüncelerini, buldukları yörelere taşımak için bu eserleri yazdıkları ve o çizgiden ayrılmadıkları düşünülebilir.

Netice olarak, Ali ve Kırımlı Mahmûd, Yûsuf u Züleyhâ'larıyla, Dîvânü Lügâti't-Türk'ü halk destanlarına; Yesevî'yi Yûnus'a; Kutadgu Bilig'i Şeyyâd'a, Suli Fakîh'e, Osmanlı dönemi mesnevîlerine ve genel olarak da Orta Asya Türkçesini Anadolu Türkçe'sine bağlayan iki mücahiddirler.